

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.011>

УДК 314.116–026.24(477) «1921–1923»(477)

JEL CLASSIFICATION: J 11

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук., старш. наук. співроб., заст. дир.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

Н.В. КУЛИК

гол. екон.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

У першій половині ХХ століття Україна пережила три голоди. Найменш дослідженим у демографічному аспекті є голод 1921–1923 рр. Метою дослідження була оцінка демографічних втрат України у період голоду 1921–1923 рр. за причинами надсмертності, у поселенському розрізі і за статтю та віком. Представлено основні результати оцінки втрат людності УСРР унаслідок голоду 1921–1923 рр. Оцінювання втрат проведено на базі розробленої одним із авторів методології демографічної реконструкції. Перевагою цієї методології, не зважаючи на складність і трудомісткість, є те, що її використання забезпечує дослідника від суб'єктивізму, властивого обчисленням втрат людності за неповною інформацією з фрагментарних джерел. Було сформовано інформаційну базу, яка найадекватніше відновлює ряди динаміки показників чисельності, складу та руху населення за період 1920–1926

© ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В. 2019

рр. У ході укладання інформаційної бази оцінено якість статистичних даних та виконано відповідне коригування. Оцінювання демографічних утрат УСРР у 1921–1923 рр. здійснено у територіальних межах на дату перепису населення 1926 року. Вперше отримано оцінки втрат окремо для жителів українського міста та села за кожний рік голоду, за статтю та віковими групами. Оцінка прямих утрат (надсмертність) за весь період голоду становить 935,8 тис. осіб, із них 12,2 % припадає на міста, 87,8 % – на сільську місцевість. Виявлено нерівномірний розподіл прямих утрат по роках: максимум припадає на 1922 р. (54,4 %), на 1921 рік – 31,5, на 1923 р. – 14,1 %. Визначено, що статева структура втрат характеризується значною перевагою чоловічого населення: надлишок смертей у 1921–1923 рр. становить 555,9 тис. чоловіків і 379,9 тис. жінок (59,5 та 40,5 % відповідно). Отримано підтвердження, що найуразливішими під час соціальних катастроф є діти та особи похилого віку: на ці дві вікові категорії припало 54,4 % надлишкових смертей. З'ясовано, що втрати людності початку 1920-х років – це результат не тільки голодної трагедії, але й масових епідемій. Уперше в літературі визначено складові прямих втрат населення у 1921–1923 рр. від голоду (502,5 тис. осіб або 53,7 %) та епідемії (433,4 тис. осіб або 46,3 %). Також уперше оцінено непрямі втрати (дефіцит народжень), які становлять 1029,0 тис. Показано державну політику радянської влади щодо допомоги територіям України, що потерпали від голоду, яка вплинула на розмір демографічних втрат.

Ключові слова: голод 1921–1923 рр., демографічні втрати УСРР, надсмертність, дефіцит народжень.

O.M. Gladun

Dr. Sc. (Economics), deputy director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko., 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

O.P. Rudnytskyi

Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

N.V. Kulyk

Chief Economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko 60
E-mail: nataliyakylik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

UKRAINE'S DEMOGRAPHIC LOSSES DURING THE FIRST SOVIET FAMINE 1921–1923

In the first half of the twentieth century, Ukraine experienced three famines. The least researched in the demographic aspect is the famine of 1921–1923. The purpose of the study was to estimate the demographic losses of Ukraine in the period of famine of 1921–1923 by causes of death, by settlement and by sex and age. The article presents the main results of the estimation of the losses of humanity of the UkrSSR due to the famine of 1921–1923. The estimation of losses is based on the methodology of demographic reconstruction developed by one of the authors. The advantage of this methodology, despite the complexity and laboriousness, is that its use protects the researcher from the subjectivism inherent in calculating population losses from incomplete information from fragmentary sources. An information base was formed that most adequately restores the time series of indicators of the number, composition and movement of the population for the period 1920–1926. During the formation of the information base, the quality of statistical data was evaluated and the correction was made accordingly. The estimation of demographic losses of the UkrSSR in 1921–1923 was conducted in the territorial borders at the date of the census of 1926. For the first time, estimates of losses were separately obtained for residents of the

Ukrainian urban and rural population for each year of famine, by sex and age groups. The estimate of direct losses (excesses deaths) for the entire period of famine is 935.8 thousand people, of which 12.2 % are in cities, 87.8% – in the rural areas. The uneven distribution of direct losses by years is revealed: the maximum falls on 1922 (54.4 %), while on 1921 – 31.5 %, on 1923 – 14.1 %. It was determined that the sexual structure of losses is characterized by a significant advantage of the male: the excess deaths in 1921–1923 were 555.9 thousand men and 379.9 thousand women (59.5% and 40.5% respectively). It has been confirmed that children and the elderly are the most vulnerable during social disasters: 54.4 % of excess deaths are accounted for by these two age categories. It has been found that the losses of humanity in the early 1920s were the result not only of a famine tragedy but also of mass epidemics. For the first time, the literature identifies the components of direct losses of the population in 1921–1923 from famine (502.5 thousand people or 53.7 %) and epidemics (433.4 thousand people or 46.3 %). Indirect losses (lost births), which make up 1029.0 thousand, were also estimated for the first time. The state policy of the Soviet authorities on assistance to the starving territories of Ukraine, which influenced the size of demographic losses, is shown.

Keywords: *famine of 1921–1923, demographic losses of the UkrSSR, excesses deaths, lost births.*

А.Н. Гладун

д-р экон. наук., старш. науч. сотруд., зам. дир.
Институт демографии та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

Е.П. Рудницький

науч. сотруд.
Институт демографии та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

Н.В. Кулик

гл. экон.
Институт демографии и соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakylik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОТЕРИ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО СОВЕТСКОГО ГОЛОДА 1921–1923 гг.

В первой половине XX века Украина пережила три голода. Наименее исследованным в демографическом аспекте является голод 1921–1923 гг. Целью исследования была оценка демографических потерь Украины в период голода 1921–1923 гг. по причинам сверхсмертности, в поселенческом разрезе, по полу и возрасту. Изложены основные результаты оценки потерь населения УССР в результате голода 1921–1923 гг. Оценивание потерь выполнено на базе разработанной одним из авторов методологии демографической реконструкции. Преимуществом этой методологии, несмотря на сложность и трудоемкость, является то, что ее использование защищает исследователя от субъективизма, присущего вычислениям потерь населения на основе неполной информации из фрагментарных источников. Сформирована информационная база, которая наиболее адекватно восстанавливает ряды динамики показателей численности, состава и движения населения за период 1920–1926 гг. При формировании информационной базы оценено качество статистических данных и выполнены соответствующие корректировки. Оценивание демографических потерь УССР в 1921–1923 гг. проведено в территориальных границах на дату переписи населения 1926 года. Впервые получены оценки потерь отдельно для жителей украинского города и села за каждый год голода, по полу и возрастным группам.

Оценка прямых потерь (сверхсмертность) за весь период голода составляет 935,8 тыс. человек, из них 12,2 % приходится на города, 87,8 % — на сельскую местность. Выявлено неравномерное распределение прямых потерь по годам: максимум приходится на 1922 (54,4 %), в то время как на 1921 — 31,5 %, на 1923 — 14,1 %. Определено, что структура потерь по полу характеризуется значительным перевесом мужского населения: избыток смертей в 1921—1923 гг. составляет 555,9 тыс. мужчин и 379,9 тыс. женщин (59,5 и 40,5 % соответственно). Получено подтверждение, что наиболее уязвимыми во время социальных катастроф являются дети и лица пожилого возраста: на эти две возрастные категории пришлось 54,4% избыточных смертей. Установлено, что потери населения начала 1920-х годов — это результат не только трагедии голода, но и массовых эпидемий. Впервые в литературе определены составляющие прямых потерь населения в 1921—1923 гг. от голода (502,5 тыс. чел. или 53,7 %) и эпидемий (433,4 тыс. чел. или 46,3 %). Также впервые оценены не прямые потери (дефицит рождений), которые составляют 1029,0 тыс. Показана государственная политика советской власти по оказанию помощи голодающим территориям Украины, повлиявшая на размер демографических потерь.

Ключевые слова: голод 1921—1923 гг., демографические потери УССР, сверхсмертность, дефицит рождений.

Постановка проблеми та актуальність. Трагічна вітчизняна історія першої половини минулого століття переконує у приреченості нації, що втратила свою державність і стала об'єктом комуністичного експерименту російських більшовиків і насадженого ними в Україні антинародного режиму, з вини яких під час трьох масових абсолютних голодів (1921—1923, 1932—1934, 1946—1947 рр.) втрати через надсмертність, за нашими оцінками, становили понад 5 млн осіб, що зіставно з сукупною величиною людських жертв від 17 голодів XI—XIX ст. [1—3]. Головною причиною такого масштабу втрат у період голодів першої половини ХХ ст. у нашій країні були не фактори природно-географічного походження, обумовлені стихійними силами природи, а політика керівництва тогочасної держави. Потенційна загроза виникнення голоду не зникла в країні і в ХХІ ст. [4, с. 181].

У цьому контексті проблема дискурсу про демографічні наслідки першого радянського голоду становить не тільки академічний інтерес у площині формування інформаційного простору та історичної пам'яті про голод, але й у науково-практичному сенсі, виконуючи попереджувальну функцію інформування влади та соціуму про небезпеку повторення голоду в наші дні. При цьому треба пам'ятати, що соціалізм ніде у світі не розв'язав проблему продовольства. Досвід багатьох країн показує, що проблему можна вирішувати лише там, де є справжня демократія, повноцінне громадянське суспільство та існує відповідальна влада.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна і зарубіжна історіографія голоду 1921—1923 рр. в Україні досить велика і містить доволі ґрунтовний аналіз політичних і соціально-економічних чинників цієї трагедії. Активне історіографічне освоєння теми розпочалося ще в період самого голоду і триває дотепер. Огляд напрацювань у царині вивчення голоду майже за сторічний період засвідчує, що ця тема розглядалася комплексно і висвітлення більшості вузлових її питань нині перебуває на рівні консенсусу. Проте, питанням обчислення демографічних наслідків першого радянського голоду в Україні «не пощастило» на увагу дослідників. Так, якщо в науковому обігу нині налічується не одна сотня оцінок втрат від Голодомору 1932—1934 рр., то стосовно голоду 1921—1923 їх існує занадто мало, і це при тому, що більшовики визнавали це лихо і не забороняли його висвітлення у пресі і в наукових публікаціях.

Наявні у науковому обігу кількісні характеристики масштабів демографічних втрат від голоду отримані не в результаті спеціальних досліджень, а здебільшого

шляхом експертного оцінювання. Діапазон цих оцінок нині лежить у межах від 0,3 до 1,5 млн осіб.

Одними з перших долучилися до вивчення демографічних наслідків воєнного лихоліття і років голодного мору 1921–1923 рр. досить відомі у міжвоєнний період вчені: М.Б. Гуревич (М.В. Gurevich), М.В. Птуха (М.В. Ptukha), К.Г. Воблий (К.Г. Wobly), С. Остапенко (S. Ostapenko), Л.Д. Ульянов (L.D. Ul'yanov), С.А. Томілін (S.A. Tomilin), А.П. Хоменко (А.Р. Khomenko), Ю.О. Корчак-Чепурківський (Yu.O. Korchak-Chepurkovsky) та ін. У їхніх працях величина втрат людинності подається сукупною за весь період демографічної катастрофи 1914–1923 рр. в діапазоні 5–7 млн, із виділенням голодової складової у межах 1,0–1,5 млн осіб [5–12]. Слід зазначити, що в наукових розвідках цих авторів обчислення демографічних утрат УСРР унаслідок голоду початку 1920-х років не було предметом спеціального дослідження. Цю проблему вони розглядали у загальному контексті динаміки населення на східноукраїнських землях у період 1914–1923 рр.

Взірцевий у методичному відношенні підхід до визначення людських жертв від голоду 1921–1923 рр. в Україні був здійснений С.А. Томіліним (S.A. Tomilin) під час вибіркового соціально-демографічного обстеження українського села у 1923 р. [10, с. 13–34]. На базі зведення питань анкети обстеження за ознакою «захворів», «помер від голоду», «помер від інфекцій», розроблено кількісні характеристики надмірної смертності від голоду та епідемії для вибіркової сукупності. Якщо поширити дані вибіркового обстеження на всю людинність УСРР, то втрати через надсмертність становитимуть 0,7–0,8 млн осіб.

Сучасні вітчизняні дослідники голоду 1921–1923 рр. послуговуються даними комісії Допомоги голодуючим (Допголу), Наркомату охорони здоров'я, ЦСУ УСРР та оцінками людських утрат, зробленими вченими у 1920-ті роки, мотивуючи при цьому відсутність власних розробок неповнотою необхідної інформації та фрагментарністю джерел [13–15].

Підсумовуючи короткий огляд історіографічного доробку вивчення демографічних наслідків трагедії 1921–1923 рр., доходимо висновку, що це найменш розроблений аспект наукової проблеми голоду 1921–1923 рр.

Для отримання результатів досліджень з цієї проблеми потрібно істотно розширити джерельну базу і удосконалити методичний апарат дослідження на засадах адекватнішої методології.

Метою статті є оцінка демографічних втрат України у період голоду 1921–1923 рр. за причинами надсмертності, у поселенському розрізі та за статтю та віком на основі системної методології та сформованої бази демографічних даних з достатнім для коректного використання рівнем повноти та достовірності.

Новизна. Уперше оприлюднено кількісні характеристики демографічних утрат України (прямі і непрямі) за типами поселень, у розрізі статті та віку, окремо за кожен рік першого радянського голоду. Оцінки втрат отримані на оригінальній базі даних демографічних показників 1914–1923 рр., використаних із цією метою вперше. Ця робота не має аналогів.

Методи дослідження. У методологічному плані обчислення втрат населення внаслідок соціальних потрясінь і природних катаклізмів у демографічній науці розроблене непогано, однак у кожному конкретному випадку воно потребує відповідної методичної конкретизації й розвитку. Найпоширенішим методом розрахунку людських утрат, який використовують нині вітчизняні та зарубіжні дослідники, є метод ретроспективного прогнозу (перспективно-балансовий) [16, с. 86].

Суть цього методу полягає у відстеженні руху окремих когорт у досліджуваній період згідно із заданими (прогнозними) параметрами народжуваності, смертності, міграції з урахуванням адміністративно-територіальних змін. Відправною наріжною точкою розрахунків є статеві-вікова структура населення країни (регіону) на початок періоду досліджень, при цьому рух когорт оцінюється за допомогою методу пересування вікових груп. У результаті таких розрахунків отримуємо гіпотетичну статеві-вікову структуру людності, яка могла бути на кінець періоду за умови відсутності екстраординарних подій. Різниця між гіпотетичною та реальною віковою структурою становить сукупні і вікові втрати. Основним недоліком цього методу є те, що за його допомогою неможливо деталізувати масштаби і структуру втрат по роках соціальної катастрофи.

Тому була використана оригінальна методологія, яка складається з таких основних етапів: 1) проведення повномасштабної демографічної реконструкції; 2) розробка трендових моделей перебігу демографічних процесів за умови відсутності соціальної катастрофи; 3) оцінювання демографічних наслідків соціальних катастроф.

Повномасштабна реконструкція відрізняється від уточнення показників охопленням значного історичного періоду та великого масиву демографічних показників, більшість яких визначені для однорічних вікових груп. Результатом реконструкції є суцільні ряди динаміки чисельності населення, його статеві-вікової структури, статеві-вікової структури померлих, розподілу народжених за віком матері, сальдо міграції з розподілом за статтю та віком тощо. Реконструкція здійснена у розрізі місцевості проживання (міська, сільська).

Ця методологія була успішно використана для масштабних обчислень утрат населення України у 1932–1934 рр. на загальноукраїнському, обласному і районному рівнях. Методологія та результати обчислень демографічних утрат України у 1932–1934 рр., зроблених на її основі, оприлюднені та позитивно сприйняті у вітчизняному та зарубіжному експертному середовищі [17–20].

Прямі втрати через надсмертність (надлишкова смертність) були розраховані як різниця між реальною (реконструйованою) кількістю померлих та їх очікуваною (гіпотетичною) кількістю за умови відсутності катастрофи. Непрямі втрати (дефіцит народжень) визначені як різниця між очікуваною (гіпотетичною) кількістю народжених, яка могла б бути за відсутності катастрофи, та їх реальною (реконструйованою) чисельністю.

Ця методологія на сьогодні є найдосконалішою, але її реалізація дуже трудомістка, особливо на стадії формування повноцінної бази даних. Головними її перевагами є, по-перше, відокремлення ефектів впливу усіх компонентів зміни чисельності населення та побудови більш точного і детального демографічного балансу; по-друге, завдяки реконструкції населення за статтю та віком є можливість узгодити чисельність кожної когорти і мінімізувати статистичну похибку, пов'язану із обліком демографічних подій; по-третє, можливість розрахунку втрат населення через надмірне вимирання за статтю та віком і, таким чином, уточнити та обґрунтувати загальну величину втрат; по-четверте, краще обґрунтувати гіпотези нормальної некризової народжуваності і смертності для розрахунку втрат із використанням методу трендового аналізу; по-п'яте, точніше оцінити непрямі втрати.

На нашу думку, саме коректна повномасштабна реконструкція показників демографічних процесів між переписами 1920–1926 рр. стала важливою передумовою достовірності обчислених утрат населення країни під час голоду 1921–1923 рр. Гіпотетичні коефіцієнти народжуваності та смертності для 1921–1923 рр.

були отримані шляхом лінійної інтерполяції реальних показників між 1913 і 1926 рр. Лінійну інтерполяцію обрано, виходячи з аналізу трендів демографічних процесів до і після періоду 1914–1923 рр. Гіпотетичні числа народжених і померлих у 1921, 1922, 1923 рр. обчислені як добуток загальних коефіцієнтів народжуваності та смертності і реконструйованої середньорічної чисельності людності за вказані роки.

Для з'ясування природи механізму дії об'єктивних та суб'єктивних факторів у період катастрофи 1921–1923 рр. використано також порівняльно-історичний метод із елементами аналізу та синтезу, що зробило можливим виявлення загальних закономірностей і характерних особливостей феномену голодової трагедії.

Інформаційна база. У комплексі дослідницьких питань даної теми вирішальне значення має повнота й якість інформаційної бази. Для формування інформаційного забезпечення цього дослідження, використано наступні взаємодоповнювальні джерела даних про населення: переписи, обліки людності, статистику природного та міграційного руху, вибіркові демографічні обстеження.

Головним джерелом даних про чисельність розміщення і склад населення за роки голоду є загальні переписи 1920 і 1926 років, міський перепис 1923 року та місцеві обліки 1921 р. на територіях, де не було можливості провести перепис 1920 року. Перепис 1920 р., проведений у буремний період господарської розрухи, масових епідемій паразитарних тифів і активних антибільшовицьких виступів селян, мав суттєві організаційно-методичні недоліки та прорахунки. Але, попри це, після аргументованої корекції підсумків, виконаної керівниками демо-статистичної служби ЦСУ УСРР (А.П. Хоменко, Ю.О. Корчак-Чепурківський), його було взято за вихідну точку обчислення втрат населення у 1921–1923 роках [12, 21–25].

При розрахунку чисельності населення на 01.01.1924 А.П. Хоменко на підставі низки статистичних джерел оцінив недооблік людності під час перепису 1920 року у розмірі 5–6 % (для міст – 2–3 % та сільської місцевості – 5–7 %). Кількість не облікованого населення міст станом на 15 березня 1923 року цей дослідник визначає у 1,0–1,5 % [24]. Виявлений А.П. Хоменком недооблік людності у переписі 1920 року і міському переписі 1923 року були враховані нами у реконструкції. Другою наріжною точкою слугували дані перепису 1926 року. Цей перепис є одним з кращих в історії переписної справи на сучасній території України, однак і він не був позбавлений певних недоліків. Як правило, досить поширеним явищем під час переписів у багатьох країнах, у тому числі в Україні, був недооблік малих дітей. Першим, хто звернув увагу на це, аналізуючи якість переписних даних щодо дітей віком до 4 років, був Ю.О. Корчак-Чепурківський [26]. Його методика була використана для коригування чисельності дітей віком 0–4 роки в УСРР за статтю та віком; її суть наведена в публікації [27].

Цінним сегментом інформаційної бази цієї наукової розвідки є статистика природного руху населення, яка до 1920 року базувалась на церковній метричній реєстрації, а пізніше – на даних обліку актів цивільного стану. Статистику природного руху населення УСРР взято з офіційних статистичних публікацій фондів Центрального архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України [28, 29].

Таким чином, у нашому розпорядженні були повні динамічні ряди абсолютних показників статистики природного руху людності УСРР за кожний рік міжпереписного періоду. Обчисленню поправок на недооблік підлягали щорічні числа народжених та померлих немовлят і померлих віком старше одного року. Для не кризових років розрахунок поправки на недолік вимирання немовлят базується на методичних підходах А.П. Хоменка і Ю.О. Корчака-Чепурківського, що передбачає порівняння

смертності дітей до одного року за перше півріччя з показниками референтної країни з аналогічним до українського режимом вимирання (Угорщина) [30, 31]. Процедура корекції статистики природного руху людності у кризові роки докладно висвітлена у публікаціях [17, 27].

Щорічно зареєстровані числа народжень і смертей були відкориговані окремо за роки голоду 1921–1923 та 1924–1926 роки. За роки голоду кількість народжених відкориговано на 10 % для міських поселень та і 15 % для сільської місцевості, а кількість померлих – на 25–50 %, залежно від року, виходячи з даних вибіркового санітарно-демографічного обстеження сільського населення 1923 року [10].

Для 1924–1926 рр. числа народжень коригували на два відсотки для міських територій та на три відсотки для сільської місцевості; поправки для кількості померлих становили відповідно 10 і 15 % [12, 26].

Ще однією складовою інформаційної бази є статистика міграції. Формування міграційної компоненти для реконструкції – досить складне завдання, а в роки голоду його забезпечення джерелами прямого обліку територіальної мобільності практично відсутні. Тому нами максимально використано непрямі методи фіксації міграційних потоків та їх обсягів на основі підсумків перепису 1926 року [32]. У його переписних листках містилось питання про місце народження і тривалість проживання у даному населеному пункті. Розробка вихідних таблиць підсумків перепису 1926 року слугувала основним підґрунтям для побудови міграційного балансу України за міжпереписний період 1920–1926 рр. Важливим джерелом для формування інформаційної бази наукової розвідки є матеріали вибіркового санітарно-демографічного обстеження сільського населення 1923 року [10], вибіркового обстеження сільського господарства 1922–1923 років [33, 34].

Для характеристики міграційної ситуації в УСРР у 1921–1923 рр. було використано специфічну форму територіальної мобільності, спричиненої рухом людності з що потерпали від голоду територій Росії, (Поволжя, Урал). Так, починаючи з осені 1921 і упродовж 1922 року в Україну звідти прибуло понад півмільйона постраждалих від голоду, з них майже 80 тисяч дітей. Однак у наші балансові розрахунки цей імміграційний контингент не включено з огляду на тимчасовість характеру перебування в УСРР: з осені 1923 року розпочалася евакуація, яка до кінця 1924 року в основному завершилася [35, с. 130].

Після коригування даних переписів чисельності людності за типами поселення станом на дату перепису 1920 року і 1926 року, а також внесення поправок на недооблік числа народжених та померлих і оцінки сальдо міграції для побудови балансу змін чисельності населення міста та села, були використані відомості про рекласифікацію населених пунктів. Адміністративно-територіальні зміни відбулися напередодні проведення міського перепису 1923 року, вони були досить значними і мали істотний вплив на чисельність міського та сільського населення. Зауважимо, що кількість міських поселень у переписі 1923 року збільшилася порівняно з їх переліком у 1920 році більш ніж утричі. Результати рекласифікації були враховані нами в процесі реконструкції.

У результаті поетапної реконструкції було підготовлено надійне інформаційне забезпечення даної наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Історичні аспекти проблеми голоду. Голод як соціальне лихо супроводжував українську людність упродовж усієї багатомілітної історії. Загалом на українських землях у минулому тисячолітті спостерігалось понад 350 голодних років [1, 2]. Голод проявляється у двох формах: абсолютний – повне припинення

надходження їжі, і відносний (скритий) – брак надходження поживних речовин у людський організм [36, с. 10]. Справжньою трагедією завжди був абсолютний голод, який супроводжувався масовою смертністю. Власне у цьому сенсі як соціальне лихо розглядається голод у сучасній вітчизняній і зарубіжній історії. Голодна катастрофа виникає в результаті дії комплексу чинників. Першу їх групу становлять причини природно-кліматичного характеру, обумовлені стихійними силами природи (посуха, повені, вимерзання посівів, знищення сільськогосподарських культур шкідниками тощо), через які було втрачено сільськогосподарську продукцію. До другої групи чинників належить воєнна навала зовнішніх ворогів, яка позбавляє людину запасів продовольства і можливості його виробництва. Третя група обумовлена явищами політичного та соціально-економічного характеру (політичний та соціальний устрій суспільства, політика державної влади тощо).

У другому тисячолітті в східноукраїнських землях на кожне століття припадало в середньому вісім неврожаїв. Сильні неврожаї у другому тисячолітті спричинили 20 абсолютних голодів [1, 2], три останні з них припадають на першу половину ХХ сторіччя (1921–1923, 1933–1934, 1946–1947 рр.). Тричі у минулому столітті радянська Україна опинялися в пекельному лабіринті рукотворних голодів з вини більшовицького тоталітарного режиму.

Передумови голоду 1921–1923 рр. Вельми складною напередодні Першої світової війни була соціально-економічна ситуація у дев'яти українських губерніях: переважна більшість людинності жила у матеріально-побутових нестачах, в умовах прихованого голоду (недоїдання) за низького рівня медичної допомоги, що сукупно обумовлювали підвищену захворюваність, особливо інфекційну. Щорічно фіксувалося понад 1 млн інфекційних захворювань і понад 100 тис. смертей від них [9, с. 47]. Все це виразно характеризує особливо низький рівень культурного, побутового й санітарного стану людинності на українських землях у період до Першої світової війни.

Істотно погіршилася економічна і соціально-політична обстановка на території східноукраїнського регіону з початком війни. Стрімко знизився матеріальний добробут населення, оскільки витрати на війну в основному здійснювано за рахунок загального зубожіння і голодування населення: народне споживання у 1915 р. порівняно з 1914 р. зменшилося на 25 %, у 1916 р. – на 43 %, а у 1917 р. – на 52 % [9, с. 56]. Недостатнє харчування, потреба у житлі, загострення боротьби за виживання в екстремальних умовах воєнного лихоліття, об'єктивно вели до масових епідемій, які, за відсутності ефективної протиепідемічної діяльності з боку держави і громадськості, підкорялися лише стихійним епідеміологічними закономірностям. Для появи і розвитку епідемій потенційно існували всі передумови: наявність і вірулентність збудників інфекції, можливість їх передання і наявність сприятливого до них населення. Критичну людську масу до інфекційної захворюваності формувало населення з ослабленим під час воєнних дій імунітетом до інфекції (біженці, військовополонені та ін.). Найпоширенішим інфекціями після жовтневого перевороту 1917 року були різні форми тифу. В період найгострішої тифозної пандемії (1920 р.) смертність в УСРР, за нашими оцінками, досягла абсолютного піку – 50,5 осіб на тисячу населення, а очікувана тривалість життя становила 16,6 років у чоловіків і 24,5 роки у жінок, знизившись порівняно з 1912 р. у 2,3 та у 1,7 раза відповідно.

Кінець воєнного періоду не призвів до спаду інфекційної захворюваності; епідемії продовжувалися в роки голоду. Особливого поширення під час голоду 1921–1923 рр. набули тифозні епідемії: на всі види тифів, включно з невизначеною його формою, припадало 78,5 % усіх інфекційних захворювань (табл. 1).

Таблиця 1. Інфекційні захворювання населення України у 1915–1924 рр.

Рік	Всього	Висп-ний тиф	Поворогний тиф	Черевний тиф	Нез'ясований тиф	Дизентерія	Віспа	Скарлатина	Кір	Дифтерія	Кашлюк	Холера
1915	654,3	36,0	6,7	93,0	9,6	72,5	44,0	114,0	80,0	114,0	78,0	6,5
1916	279,1	38,0	6,0	49,0	4,0	23,0	25,5	60,0	15,0	43,0	15,5	0,1
1917	295,1	23,0	9,5	35,0	4,6	121,0	11,5	22,0	12,5	30,0	26,0	0,0
1918	222,0	22,0	2,8	35,7	4,0	56,5	11,5	22,0	15,5	24,0	28,0	0,0
1919	643,5	385,0	46,6	65,0	12,5	15,0	28,0	25,0	33,0	13,0	16,5	3,9
1920	1273,6	631,0	322,0	127,0	15,5	51,0	35,0	20,0	38,5	10,5	13,0	10,1
1921	916,6	166,4	326,8	174,8	39,5	71,1	36,4	23,0	37,4	12,3	14,4	14,6
1922	1227,5	359,9	504,9	102,6	65,6	53,9	11,7	20,0	36,9	14,5	13,5	44,0
1923	233,6	31,8	55,9	32,5	5,6	6,5	3,8	19,6	23,0	13,6	41,2	...
1924	189,4	14,0	4,7	36,6	3,0	4,2	1,2	36,2	41,5	16,6	32,3	...
На 10 000 осіб												
1915	210,5	11,6	2,2	29,9	3,1	23,3	14,2	36,7	25,7	36,7	25,1	2,1
1916	89,5	12,2	1,9	15,7	1,3	7,4	8,2	19,2	4,8	13,8	5,0	0,0
1917	95,1	7,4	3,1	11,3	1,5	39,0	3,7	7,1	4,0	9,7	8,4	0,0
1918	71,7	7,1	0,9	11,5	1,3	18,3	3,7	7,1	5,0	7,8	9,0	0,0
1919	223,3	133,6	16,2	22,6	4,3	5,2	9,7	8,7	11,5	4,5	5,7	1,4
1920	478,4	237,0	121,0	47,7	5,8	19,2	13,1	7,5	14,5	3,9	4,9	3,8
1921	343,9	62,4	122,6	65,6	14,8	26,7	13,7	8,6	14,0	4,6	5,4	5,5
1922	458,8	134,5	188,7	38,3	24,5	20,2	4,4	7,5	13,8	5,4	5,0	16,4
1923	86,6	11,8	20,7	12,0	2,1	2,4	1,4	7,3	8,5	5,0	15,3	...
1924	69,1	5,1	1,7	13,3	1,1	1,5	0,4	13,1	15,1	6,0	11,7	...

Джерело: авторські розрахунки за даними [9, с. 43–78; 39; 40, с. XII; 41, с. 352–353].

Доволі поширеними були дизентерія і холера, яких під час голоду зафіксовано 131,5 і 58,5 тис. випадків, або 5,5 і 2,5 % відповідно.

Підсилення критичності ситуації у демографічній сфері приніс тяжкий голод, у смертельну орбіту якого була втягнута понад третина української людності (більше 8 млн осіб на території 171 тис. кв. км, що становило майже 42,7 % всієї території республіки) [37, с. 13].

У метеорологічному відношенні 1921 рік виявився дуже несприятливим для сільського господарства. Восени 1920 року, коли ґрунт запасався вологою, було зовсім мало опадів, а через ранню зиму доступ вологи в ґрунт припинився. Весна була ранньою, вода швидко стікала з полів, недостатньо глибоко зволожуючи ґрунт. У травні на півдні УСРР установилася винятково жарка і суха погода, опадів було дуже мало. У наслідок цього ґрунт виявився абсолютно сухим і посіви та трава стали гинути. Посуха повністю спалила більше половини заставних площ у степових районах. Окрім несприятливих погодних умов відбувалося масове розмноження шкідників сільськогосподарських культур.

У наслідок названих несприятливих обставин було зібрано вкрай низький урожай, менший порівняно з довоєнним періодом на дві третини. Так у 22 повітах південних губерній селяни не зібрали навіть посіяного зерна, у 10 чистий збір зерна (залишки після задоволення насінневих потреб) був до 83 кг, в 23 повітах – від 84 до 165 кг на одного жителя. Ще у 18 повітах чистий збір становив від 166 до 245 кг, а у решти 24 повітах більше 246 кг. У той час річна норма споживання (включаючи годування домашніх тварин) становила 327–410 кг на одного жителя. Отже, з 97 повітів відносно сприятливою ситуація склалася у 42 повітах із чистими збором понад 166 кг на одного жителя [5, с. 30; 35, с. 29–30]. Цього явно не вистачало для одночасної підтримки тих, хто голодував в Україні та поза її межами.

Дефіцит зерна на ураженому посухою півдні УСРР становив майже 400 тис. тонн, його можна було перекрити за рахунок хліба, зібраного в неуражених посухою українських губерніях. Але Кремль розробив власну систему пріоритетів. Заготовлені в Україні 0,4 млн тонн зерна було розподілено у такій послідовності: Москва і Петроград, армія, індустріальні райони і Донбас, населення Поволжя [35, с. 132]. Таким чином, потреби Південної України, що потерпала від голоду, відсувалися на другий план; водночас було встановлено інформаційну блокаду на висвітлення стану справ у південноукраїнських губерніях.

Інтенсивне викачування хліба з УСРР в Росію призвело до недосіву. У 1922 році різними продовольчими культурами республіці вдалося засіяти 15,7 млн га проти 18,6 млн га у попередньому році. Крім недосіву, Південну Україну спіткав новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію, на третину меншу, ніж у 1921 році.

Величезний недосів у південних губерніях було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ в інших губерніях, і в республіці було отримано відносно непоганий урожай. Але УСРР змушена була відрахувати з урожаю 1922 року майже 164 тис. тонн в експортні ресурси [35, с. 133]. Експорт хліба восени 1922 року і поставки в Росію призвели до того, що голод в УСРР тримався протягом всього 1922 року і перейшов на першу половину 1923 року, тоді як у Поволжі він припинився.

Наприкінці 1921 року ситуація на півдні УСРР склалася вкрай критично – почалося вимирання людності. І тільки тоді, коли масовий повстанський рух в Україні захлинувся [41], а в селах почалася масова смертність, більшовицьке керівництво, після тривалого замовчування факту голоду, у січні 1922 року визнало його реальність.

1922 року республіканські органи влади дістали дозвіл Кремля допомагати тим, хто потерпав від голоду в Україні. У червні 1922 року УСРР була відкріплена від продовольчого забезпечення Поволжя. Після цього запізнитого рішення допомога південним губерніям республіки різко зросла. На жаль, ця допомога не покривала хлібного дефіциту.

Нестача зерна та інших харчових припасів призвели до голоду у південному регіоні починаючи з осені 1921 року. Чисельність тих, хто страждав від голоду, неухильно зростала. Так, у січні 1921 року їх кількість сягнула 1,9 млн, а у березні вже 3,3 млн. На початок червня у степових губерніях голодувало 4,1 млн осіб, тобто 45 % населення цього регіону. Кількість населення, яка потребувала допомоги на півдні УСРР, становила 7 мільйонів осіб, з них 40 % – діти [35, с. 31].

Станом на 1 березня 1922 року продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та спеціальних додаткових зборів із населення отримували майже 426 тис. осіб. Вирішальну роль у порятунку нужденних в УСРР зіграли міжнародні благодійні організації, які забезпечили продовольством 1,8 млн осіб, що учетверо перевищувало державну допомогу. Їхня діяльність із допомоги постраждалими від голоду тривала в Україні від березня 1922 до серпня 1923 р. і врятувала сотні тисяч людських життів. За цей період міжнародний комітет робітничої допомоги надав голодуючим в УСРР 383 тис. пайків, місія Нансена – 12,2 млн, допомога Американської адміністрації (АРА) становила 189 млн пайків [35, с. 132].

Оцінка втрат населення. За результатами розрахунків, демографічні втрати УСРР через надсмертність під час голоду 1921–1923 рр. оцінені у 935,8 тис. осіб (табл. 2).

У класичній схемі пертурбаційних факторів голод здебільшого відіграє роль поєднуваної ланки між війною та епідемією. Війна призводить до підриву сільського господарства, а це викликає голод, за яким йде епідемія. Сукупно або роздільно ці чинники мають вирішальний вплив на перебіг демографічних процесів. У кризовий період на початку 1920-х років голодова трагедія в Україні мала специфічну схему: війна – заготівлі зерна – голод і епідемії одночасно. Людські жертви 1921–1923 рр. це результат сукупної дії голоду та епідемії.

Наявна статистична інформація за 1921–1923 рр. надала можливість розділити втрати через надмірну смертність за двома основними причинами: голодом та інфекційними захворюваннями (табл. 2). На втрати безпосередньо від голоду припадає 502,5 тис. осіб (53,7 %) прямих демографічних втрат України у 1921–1923 рр., а від інфекційних хвороб – 433,4 тис. осіб (46,3 %). Дані висвітлюють поселенську диференціацію втрат через надмірну смертність: питома вага втрат унаслідок голоду у містах становить 36,7 %, а в сільській місцевості – 56,1 %. Водночас частка людських жертв унаслідок інфекційних хвороб оцінюється для міста в 63,3 %, а для села – в 43,9 %. Переважання у містах смертності від інфекційних хвороб пояснюється, на нашу думку, більшою концентрацією населення і, відповідно, більшою швидкістю поширення інфекцій.

Отримані результати свідчать, що втрати через надсмертність нерівномірно розподілені по роках: на 1922 р. припадає 54,4 % прямих втрат, на 1921 – 31,5 %, а на 1923 – 14,1 %. Це свідчить про наявність пікового періоду голоду та його поступове згасання. Переважання надсмертності у 1921 році над 1923 пояснюється, на нашу думку, тим, що у 1920 був пік захворюваності на інфекційні хвороби (табл. 1), які перейшли на наступний рік, і наслідками більшовицько-української війни 1917–1921 рр.

Прямі втрати сільського населення досягають 821,7 тис. осіб, що становить 87,8 % від загального обсягу надлишку смертей в УСРР у 1921–1923 рр. Деякі відмінності

Таблиця 2. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за причинами

Рік	Тис. осіб			Частка, %			На 1 000 осіб		
	Усього	Голод	Інфекційні захворювання	Усього	Голод	Інфекційні захворювання	Усього	Голод	Інфекційні захворювання
<i>Все населення</i>									
1921–1923	935,8	502,5	433,4	100,0	53,7	46,3	11,6	6,3	5,4
1921	294,7	149,1	145,6	100,0	50,6	49,4	11,1	5,6	5,5
1922	509,3	297,6	211,7	100,0	58,4	41,6	19,0	11,1	7,9
1923	131,8	55,8	76,0	100,0	42,3	57,7	4,9	2,1	2,8
<i>Міське населення</i>									
1921–1923	114,1	41,82	72,3	100,0	36,7	63,3	9,6	3,5	6,1
1921	39,4	11,63	27,7	100,0	29,6	70,4	10,1	3,0	7,1
1922	48,6	21,80	26,8	100,0	44,9	55,1	12,3	5,5	6,8
1923	26,2	8,39	17,8	100,0	32,1	67,9	6,5	2,1	4,4
<i>Сільське населення</i>									
1921–1923	821,7	460,7	361,0	100,0	56,1	43,9	12,0	6,7	5,3
1921	255,3	137,4	117,9	100,0	53,8	46,2	11,2	6,0	5,2
1922	460,7	275,8	184,9	100,0	59,9	40,1	20,2	12,1	8,1
1923	105,7	47,4	58,2	100,0	44,9	55,1	4,6	2,1	2,5

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

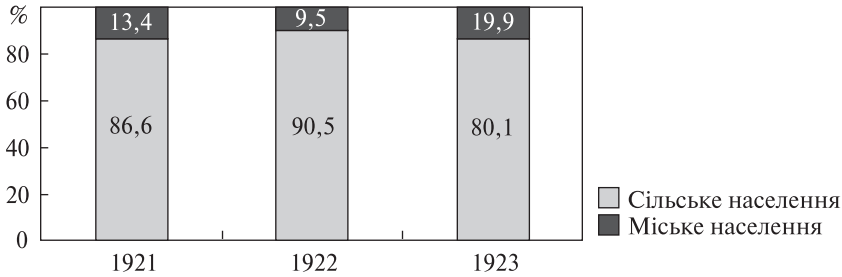

Рисунок. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за типом поселення, %

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

між втратами міського та сільського населення існують також і для їх річного розподілу за період голоду 1921–1923 рр. (рисунок).

У піковому 1922 році у розрахунку на 1 000 осіб прямі втрати становили 12,3 у містах та 20,2 у селах. Надмірна смертність 1921 року вища від 1923 року: у містах – 10,1 ‰ та 6,5 ‰ і, у селах – 11,2 ‰ та 4,6 ‰, відповідно. Отже, розподіл втрат сільського населення впродовж періоду 1921–1923 рр. вирізняється більш ранніми наслідками голоду та максимальною концентрацією надсмертності у 1922 р., тоді як у містах пік голоду в 1922 році менше виражений і розподіл утрат по роках дещо рівномірніший.

Статева структура як абсолютних, так і відносних прямих втрат населення під час голоду характеризується значною перевагою чоловічого населення: надлишок смертей у 1921–1923 рр. становить 555,9 тис. чоловіків і 379,9 тис. жінок (59,5 та 40,5 % відповідно) (табл. 3). Утрати внаслідок надмірної смертності у розрахунку на 1 000 осіб у 1922 році становили 23,5 для чоловіків та 14,9 для жінок.

Феномен переваги чоловічої надсмертності над жіночою обумовлений рядом причин. Насамперед, це пов'язано з основним обміном – витратами енергії на підтримку життєво важливих функцій організму. Достовірним фактом є те, що у чоловіків природньо основний обмін вищий, ніж у жінок. Додатковим обтяженням у розвитку ускладнень під час голоду у чоловіків є більша фізична праця. Усе це робить чоловіків вразливішими під час браку їжі.

Аналіз вікового розподілу втрат показав, що найменш захищеними і, відповідно, вразливими під час соціальних катастроф є дві категорії населення: діти та особи похилого віку. Не був винятком і голод 1921–1923 рр.: на ці дві вікові категорії припало понад 50 % надлишкових смертей (табл. 3).

Демографічні кризи минулого були майже виключно кризами смертності; проте на початку 1920-х років питання народжуваності стало помітним чинником і обумовило кризу у сфері відтворення людності.

Криза в царині народжуваності у 1921–1923 рр. обумовила значні непрямі втрати (дефіцит народжень). Унаслідок голоду та великої смертності жінок дітородного віку в УСРР зменшилась кількість можливих породіль. До того ж в умовах голоду знижується ймовірність зачаття та підвищується ризик невиношуваності, мертвонародження або передчасних пологів, що в підсумку призводить до різкого падіння народжуваності. Слід також урахувати, що голоду передувала Перша світова війна, революційні події, громадянська війна, під час яких загинула велика кількість чоловіків, що призвело до овдовіння багатьох жінок. Усі ці причини утворили кумулятивний ефект, що і пояснює великі непрямі втрати населення УСРР унаслідок голоду 1921–1923 рр. (табл. 4).

Таблиця 3. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за статтю та віком

Вікові групи	Обидві статі		Чоловіки		Жінки	
	Тис. осіб	Частка, %	Тис. осіб	Частка, %	Тис. осіб	Частка, %
0–14	374	40,0	223	40,0	151	39,7
15–59	427	45,6	260	46,9	167	44,1
60+	135	14,4	73	13,1	62	16,2
Усього	936	100,0	556	100,0	380	100,0

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

Таблиця 4. Непрямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр.

Категорія населення	1921	1922	1923	1921–1923
<i>Тисяч осіб</i>				
Все населення	315,7	446,6	266,7	1029,0
Міське населення	24,4	39,8	17,5	81,8
Сільське населення	291,3	406,8	249,2	947,2
<i>На 1 000 осіб</i>				
Все населення	11,8	16,7	9,9	12,8
Міське населення	6,3	10,1	4,3	6,9
Сільське населення	12,8	17,8	10,9	13,8

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

За нашою оцінкою, втрати ненародженими в УСРР за період голоду становлять 1029,0 тис., у тому числі 947,2 тис. (92,1 %) в селах та 81,8 тис. (7,9 %) у містах. Тобто непрямі втрати виявились навіть більшими за прямі.

Як свідчать дані, дефіцит народжених у селах відносно перевищував недобір народжених у містах. Так, у сільських поселеннях на 1 000 жителів під час усього періоду голоду припадало 13,8, а в містах – 6,9 ненароджених дітей.

Висновки і напрями подальших досліджень. Еволюційний шлях демографічної модернізації України у 1914 р. був перерваний потужними пертурбаціями воєнного лихоліття та національно-визвольних змагань (1914–1920 рр.) і голодним мором 1921–1923 рр.: відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій довоєнного періоду, суттєво погіршилися кількісні і якісні характеристики відтворення.

Унаслідок першого радянського голоду Україна зазнала величезних утрат населення, як у результаті стрімкого підвищення рівня вимирання, так і внаслідок зниження народжуваності: прямі втрати визначено у 935,8 тис. осіб, непрямі – у 1029,0 тис. Більшість утрат (87,8 %) припала на сільську місцевість, що є цілком зрозумілим, урахувавши територіальне розміщення населення у той період. Що стосується інтенсивності втрат, то і містах вона було доволі високою (9,6 на 1 000 тис. населення), у сільській місцевості інтенсивність була на чверть вищою (12,0 на 1 000 тис. населення).

Розподіл утрат за роками засвідчив хвилеподібність перебігу голоду: наростання голоду (1921 р.), піковий період (1922) та згасання (1923). По роках втрати розподілилися таким чином: 31,5, 54,4 та 14,1 % відповідно. Виявлено також нерівномірність утрат за статтю та віком. Із загальної кількості втрат 555,9 тис. (59,5 %) припало на чоловіків та 379,9 тис. (40,5 %) – на жінок.

У структурі за віком на дітей 0–14 років припало 40,0 % втрат, на осіб 60 років і старше – 14,4 %, що підтверджує: ці дві вікові категорії є найуразливішими під час соціальних катастроф.

Втрати у період 1921–1923 років є результатом кумулятивного впливу двох чинників: епідемій (433,4 тис. осіб або 46,3 %) та голоду як такого (502,5 тис. осіб або 53,7 %). Проте ці чинники є взаємопов'язаними, тому і формують разом загальну кількість втрат. На загальний розмір демографічних втрат у бік їх збільшення безпосередньо вплинула державна політика радянської влади щодо допомоги постраждалим від голоду територіям України.

Пізнання реальності голодового лиха 1921–1923 рр. та поглиблене розуміння його демографічних наслідків потребує подальшого дослідження. На часі виконання наукових розвідок: про регіональну диференціацію втрат у розрізі губерній; вивчення режиму вимирання населення в умовах голоду на базі таблиць смертності та очікуваної тривалості життя; порівняльний аналіз масштабів та рівня інтенсивності надмірної смертності УСРР та інших постраждалих республік СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашуто В.Т. Голодные годы в древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–69.
2. Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы. – М., 1988. – 552 с.
3. Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення // Енциклопедія історії України. – Т. додатк.: Україна – українці. – Київ: Наук. думка, 2018. – С. 51–100.
4. Макаренко І.П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз // Демографія і соціальна економіка. – 2014. – №1. – С. 180–189. – <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.180>
5. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – 48 с.
6. Птуха М.В. Население Киевской губернии. – Киев, 1925. – 144 с.
7. Воблий К.Т. Влияние войны на брачность, рождаемость и смертность // Знание. – 1923. – № 6. – С. 5–9.
8. Остапенко С. Курс статистики і демографія (Числовий метод і демографія). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 326 с.
9. Улянов Л.Д. Епідемія на Україні під час імперіалістичної війни і інтервенції // Збірник з питань санітарної статистики. – Київ, 1938. – С. 43–78.
10. Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. – Харьков, 1924. – 68 с.
11. Хоменко А.П. Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1923 році. – Харків, 1925. – С. XI–XXX.
12. Корчак-Чепурківський Ю.О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху перед світовою війною. – Харків, 1927. – С. 5–73.
13. Мовчан О.Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. – Киев, 1985. – 235 с.
14. Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні: Дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 1997. – 148 с.
15. Кириленко В.П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: Дис. ... канд. істор. наук. – Миколаїв, 2015. – 252 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0013157>
16. Семенова А.С. Демографические потери в первой мировой войне // Ученые записки Московского экономико-статистического института. – Т. 6. – М., 1955. – С. 85–122.
17. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 Famine Losses with in the context of Soviet Union // Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered / Eds Curran D., Luciuk L., Newby A. – New York, 2015. – P. 192–222.

18. Rudnitskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies on Population*. – 2015. – № 42 (1/2). – P. 53–80.
19. Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал*. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
20. Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // *Український історичний журнал*. – 2017. – № 2. – С. 76–116.
21. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) // *Статистика Украины*. – Т. I. – Вып. 11, № 28. – Харьков: ЦСУ УССР, 1923. – IV, 50 с.
22. Население в городах Украины на 15 марта 1923 г. – Ч. I. – Харьков, 1924. – XVI, 136 с.
23. Красная Армия и флот Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г. – Харьков: ЦСУ УССР, 1924. – XII, 73 с.
24. Хоменко А.П. Спроба врахування населення УСРР на 1 січня 1924 року // *Бюлетень Центрального Статистического Управления Украины*. – 1924. – № 19 (75). – С. 33–37.
25. Природний рух найважливіших міст України в 1923 р. // *Статистика України*. – Т. III, Вип. 1, № 70. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – Ч. I. – 38 с.
26. Корчак-Чепурківський Ю.О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // *Вісник статистичний*. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
27. Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаного людської катастрофи: масовий голод // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 2. – С. 11–30. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.011>; № 3. – С. 43–63. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003>
28. Природний рух населення України в 1924–1926 рр. // *Статистика України*. – Т. 106, 117, 154. – Харків, 1927–1929.
29. Центральний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582. – Оп. 1, спр. 72, 73, 154, 156, 158, 1422–1433.
30. Хоменко А.П., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. – Харків, 1930. – 68 с.
31. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – VIII, 96 с.
32. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XLVII, XLVIII. – М.: Соцэкгиз, 1931, 1935.
33. Итоги весеннего обследования в 1922 г. – Харьков, 1922. – VIII, 60 с.
34. Итоги весеннего обследования в 1923 г. – Харьков, 1924. – XIV, 168 с.
35. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 173 с.
36. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – Петроград, 1922. – 352 с.
37. Улянич В.І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 рр. – Київ, 2004. – 84 с.
38. Таблиці інфекційних захворювань на території України за 1910–1925 рр. ЦДАВО. – Ф. 342. – Оп. 1, спр. 2905. – арк. I–116.
39. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідеміологічний стан республіки за 1925–1926 рік. – Харків, 1927. – XV, 89 с.
40. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні: 1920-ті рр. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип. 17. – Київ, 2007. – С. 345–375.
41. Круцик Р.М. Чекістське дос'є окупованої України. Збірник документів. – Т. 1, 1048 с., Т. 2, 992 с., Т. 3, 1216 с. – Київ: Преса України, 2015.

REFERENCES

1. Pashuto, V.T. (1964). *Golodnye gody v drevnej Rusi* [The hungry years in ancient Rus]. *Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoj Evropy, 1962 - Yearbook on the agrarian history of Eastern Europe, 1962*. Minsk [in Russian].
2. Borisenko, E.P., & Paseckij, V.M. (1988). *Tysjacheletnjaja letopis' neobychnyh javlenij prirody* [Millennial chronicle of unusual natural phenomena]. Moscow [in Russian].

3. Gladun, O.M., Kulyk, N.V. & Rudnytskyi, O.P. (2018). Chyselnist, sklad i rukh naseleння [Population, composition and movement of the population]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, Tom "Ukraina - ukraintsi" - Encyclopedia of the History of Ukraine, Vol. "Ukraine - Ukrainians"*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Makarenko, I.P. (2014). Evoliutsiini peredumovy vynykennia holodu v periody sotsialno-ekonomichnykh kryz [Evolutionary prerequisites for famine in periods of socio-economic crises]. *Demohrafiia i sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy, 1*, 180-189. -<https://doi.org/10.15407/dse20-14.02.180> [in Ukrainian].
5. Gurevich, M.B. (1923). *Golod i sel'skoe hozjajstvo Ukrainy [Ukraine's famine and agriculture]*. Har'kov [in Russian].
6. Ptuha, M.V. (1925). *Naselenie Kievskoj gubernii [Population of Kyiv province]*. Kiev [in Russian].
7. Voblij, K.T. (1923). Vlijanie vojny na brachnost', rozhdaemost' i smertnost' [Influence of war on marriage, birth rate and mortality]. *Znanie - Knowledge, 6*, 5-9 [in Russian].
8. Ostapenko, S. (1920). *Kurs statystyky i demohrafiia (Chyslovyi metod i demohrafiia) [Course statistics and demography (Numerical method and demography)]*. Kamianets-Podil'skiy [in Ukrainian].
9. Ulianov, L.D. (1938). Epidemii na Ukraini pid chas imperialistychnoi viiny i interventsii [Epidemics in Ukraine during the imperialist war and intervention]. *Zbirnyk z pytan sanitarnoi statystyky - Collection of sanitary statistics*. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Materialy o social'no-gigienicheskom sostojanii ukraïnskoj derevni [Materials on the social and hygienic condition of the Ukrainian village]*. (1924). Har'kov [in Russian].
11. Khomenko, A.P. (1925). *Pryrodnyi rukh naseleння naivazhlyvishykh mist USRR v 1923 rotsi [Vital movement of the population of the most important cities of the USSR in 1923]*. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1927). Rukh naseleння USRR pered svitovoiu viinoiu [Movement of the UkrSSR population before the World War]. *Pryrodnyi rukh naseleння Ukrainy v 1924 rotsi z ohliadom pryrodnoho rukhu pered svitovoiu viinoiu - Vital movement movement of the population of Ukraine in 1924 with an overview of the vital movement before the World War*. Kharkiv [in Ukrainian].
13. Movchan, O.N. (1985). Uchastie trudjashhihsja Ukraïnskoj SSR v obshhenarodnoj bor'be s golodom i ego posledstviami (1921-1923 gg.) [Participation of the workers of the Ukrainian SSR in the nationwide struggle against hunger and its consequences (1921-1923)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kiev [in Russian].
14. Dramaretskyi, B.B. (1997). Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Kyrylenko, V.P. (2015). Holod 1921-1923 rokiv u Pivdennii Ukraini [The famine of 1921-1923 in southern Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Mykolaiv. Reprinted from <http://resource.history.org.ua/item/0013157> [in Ukrainian].
16. Semenova, A.S. (1955). Demograficheskie poteri v pervoj mirovoj vojne [Demographic losses in the First World War]. *Uchenye zapiski Moskovskogo jekonomiko-statisticheskogo instituta - Scientific notes of the Moscow Economic and Statistical Institute, Vol. 6*, 85-122. Moscow [in Russian].
17. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., & Shevchuk, P. (2015). 1932-34 Famine Losses with in the context of Soviet Union. *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. D. Curran, L. Luciuk, A. Newby (Eds). New York.
18. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., & Kovbasiuk, A. (2015). Demography of man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies on Population, 42* (1/2), 53-80.
19. Levchuk, N.M., Boriak, T.H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O.P., & Kovbasiuk, A.B. (2015). Vtraty miskoho y sil'skoho naseleння Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky [Losses of urban and rural population of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932-1934: new estimates]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 4*, 84-112 [in Ukrainian].
20. Volovyna, O., Plokhii, S.M., Levchuk, N.M., Rudnytskyi, O.P., Kovbasiuk, A.B., & Shevchuk, P.Ye. (2017). Rehionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932-1934 rr. v Ukraini [Regional differences in losses from the famine of 1932-1934 in Ukraine]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 2*, 76-116 [in Ukrainian].
21. Naselenie Ukrainy po dannym perepisi 1920 g. (Svodnye dannye po gubernijam i uezdnam) [The population of Ukraine according to the census of 1920 (Summary data on provinces and counties)]. (1923). *Statistika Ukrainy - Statistics of Ukraine, Vol. 1*. Issue 11, No28. Har'kov: CSU UkrSSR [in Russian].
22. *Naselenie v gorodah Ukrainy na 15 marta 1923 g. Chast 1. [Population in the cities of Ukraine on March 15, 1923. Part I.]* (1924). Har'kov [in Russian].

23. *Krasnaja Armija i flot Ukrainy po dannym Vsesojuznoj gorodskoj perepisi 15 marta 1923 g.* [The Red Army and Navy of Ukraine According to the All-Union City Census of March 15, 1923]. (1924). Har'kov: CSU UkrSSR [in Russian].
24. Khomenko, A.P. (1924). Sproba vrakhuvannia naselennia USRR na 1 sichnia 1924 roku [The attempt to take into account the population of the Ukrainian SSR on January 1, 1924]. *Bjuleten' Central'nogo Statisticheskogo Upravlenija Ukrainy - Bulletin of the Central Statistical Office of Ukraine*, 19 (75), 33-37 [in Ukrainian].
25. Pryrodnyi rukh naivazhlyvishykh mist Ukrainy v 1923 r. [Vital movement of the most important cities of Ukraine in 1923]. (1925). *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, Vol. III, Issue 1, No 70. Kharkov: TsSU USRR [in Ukrainian].
26. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditei na Ukraini [An attempt to analyze the census numbers of young children in Ukraine]. *Visnyk statystychnyi - Bulletin of statistics*, 2, 153-158 [in Ukrainian].
27. Rudnytskyi, O.P., Levchuk, N.M., Volovyna, O., Shevchuk, P.Ye., & Kovbasiuk, A.B. (2015). Demohrafiia shtucho vyklykanoi liudskoi katastrofy: masovyi holod [Demography of artificially caused human catastrophe: mass famine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and the social economy*, 2, 11-30. - <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.0111>; 3, 43-63. - <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003> [in Ukrainian].
28. Pryrodnyi rukh naselennia Ukrainy v 1924-1926 rr. [Vital movement of the population of Ukraine in 1924-1926]. (1927-1929). *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, Vol. 106, 117, 154. Kharkiv [in Ukrainian].
29. *Tsentralnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine]*. (1422-1433). Fund 582, An. 1, files 72, 73, 154, 156, 158 [in Ukrainian].
30. Khomenko, A.P., & Kolner, R. (1930). *Suchasna smertnist nemovliat v UkrSSR [Modern infant mortality in the UkrSSR]*. Kharkiv [in Ukrainian].
31. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1929). *Tablytsi dozhyvannia i spodivanooho zhyttia liudnosti UkrSSR. 1925-1926. [Tables of survival and life expectancy of the Ukrainian SSR people. 1925-1926.]*. Kharkiv: CSU UkrSSR [in Ukrainian].
32. *Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 g. [All-Union population census 1926]*. (1931, 1935). Vol. XLVII, XLVIII. Moscow: Socjkgiz [in Russian].
33. *Itogi vesennego obsledovaniya v 1922 g. [Results of the spring survey in 1922]*. (1922). Har'kov [in Russian].
34. *Itogi vesennego obsledovaniya v 1923 g. [Results of the spring survey in 1923]*. (1924). Har'kov [in Russian].
35. Veselova, O.M. Marochko, V.I., & Movchan, O.M. (2008). *Holodomory v Ukraini: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Zlochyny proty narodu [Holodomors in Ukraine: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Crimes against the People]*. Drohobych [in Ukrainian].
36. Sorokin, P. (1922). *Golod kak faktor. Vlijanie goloda na povedenie ljudej, social'nuju organizaciju i obshhestvennuju zhizn' [Hunger as a factor. The effect of hunger on people's behavior, social organization and social life]*. Petrograd [in Russian].
37. Ulianych, V.I. (2004). *Teror holodom i povstanska borotba proty henotsydu ukraintiv u 1921-1933 rr. [Terror by famine and insurgency against genocide of Ukrainians in 1921-1933]*. Kyiv [in Ukrainian].
38. *Tablytsi infektsiinykh zakhvoriuvan na terytorii Ukrainy za 1910-1925 rr. [Tables of infectious diseases in the territory of Ukraine for the years 1910-1925]*. (n.d.). CDAVO. Fund 342, An. 1, file 2905, 1-116 [in Ukrainian].
39. *Materialy pro diialnist ustanov okhorony zdorov'ia ta epidemiolohichnyy stan respubliky za 1925-1926 rik [Materials on the activity of health care institutions and the epidemiological state of the republic for 1925-1926]*. (1927). Kharkiv [in Ukrainian].
40. Tkachenko, I. (2007). Sanitarnyi stan ta borotba z epidemiiamy v radianskii Ukraini: 1920-ti rr. [Sanitary status and control of epidemics in Soviet Ukraine: 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky - Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 17, 345-375. Kyiv [in Ukrainian].
41. Krutsyk, R.M. (2015). Chekistske dos'ie okupovanoi Ukrainy [The Chekist Experience of Occupied Ukraine]. *Zbirnyk dokumentiv - Collection of documents Vol. 1*, 1048; Vol. 2, 992; Vol. 3 1216. Kyiv: Presa Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.10.2019